

Balhar, Jan

Některé rysy vývoje slovní zásoby v městské mluvě na Moravě

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná.
1979, vol. 28, iss. A27, pp. [125]-130

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/100286>

Access Date: 27. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

JAN BALHAR

NĚKTERÉ RYSY VÝVOJE SLOVNÍ ZÁSObY V MĚSTSKÉ MLUVĚ NA MORAVĚ

Všechny mluvené útvary našeho národního jazyka, zvláště pak teritoriální nářečí, procházejí v současné době rychlým vývojem. Na celém území Čech a Moravy ustupují úzce krajové nářeční jevy a formují se nadnářeční útvary — interdialekty. Tento vývoj je zvláště intenzivní ve městech. Města totiž zaznamenala od počátku tohoto století a zejména po roce 1945 značný příliv nářečně různorodého venkovského obyvatelstva a to vedlo k vyrovnávacím tendencím, k pronikavému stírání výraznějších dialektických rozdílů. Sledování vývoje mluvy ve městech je nesmírně cenné, neboť její dnešní stav představuje vlastně stadium vývoje, k němuž směřují tradiční nářečí, a ukazuje, jak se budou tato nářečí měnit na vesnici. Neudivuje nás tedy, že se městské mluvě věnuje v naší odborné literatuře mimořádná pozornost.¹ Badatelé si většinou všimli její gramatické stránky; v našem článku se zaměřujeme na některé zvláštnosti vývoje její slovní zásoby.

Uveřejňované výsledky se opírají o materiál získaný během posledních pěti let jednak v městech „vnitrozemských“ (Brno, Mor. Krumlov, Třebíč, Nové Město n. Mor., Boskovice, Prostějov, Břeclav, Znojmo, Kyjov, Kroměříž, Uherský Brod, Příbor, Opava), jednak v městech nově dosídlených po r. 1945 (Mikulov, Svitavy, Šumperk, Jeseník, Mor. Beroun, Vítkov, Město Albrechtice, Osoblaha), a to u mladé i starší generace. Výzkumy v těchto lokalitách byly zaměřeny hlavně na sběr jazykových faktů pro připravovaný Český jazykový atlas. Na rozdíl od tradičního pojetí jazykových atlasů, jež si kladou za hlavní cíl vysledování diferencí mezi jednotlivými

¹ Obecnějším otázkám vývoje městské mluvy na Moravě nebo jejím konkrétním znakům věnovali pozornost zejména J. Bělič, *Ke zkoumání městské mluvy*, Slavica Pragensia IV, 1962, s. 569n.; týž, *Einige Ergebnisse der Erforschung der Stadtsprache im tschechischen Sprachbereich*, Travaux 5; týž, *Nástín české dialektologie*, Praha 1972, 326n.; J. Chloupek, *Městská mluva v Uherském Brodě*, Slovo a slovesnost 26, 1965, s. 105n.; M. Krčmová, *Vokálníká soustava brněnské městské mluvy*, Sborník prací FF BU, 1967, A 16, s. 85n.; J. Skulina, *K vývoji městské mluvy na severovýchodní Moravě*, Slovo a slovesnost 18, 1957, s. 1 n.; D. Valíková, *Běžně mluvený jazyk nejmladší generace města Havlíčova*, Praha 1971; tam také viz další literaturu.

nářečnými skupinami a zjištění průběhu izoglos, všimá si Český jazykový atlas též městské mluvy na celém území naší republiky a konfrontuje ji s mluvou venkova.

Určujícím činitelem ve vývoji městské mluvy, stejně jako ve vývoji všech nespisovných útvarů našeho národního jazyka, stal se spisovný jazyk (ve své podobě mluvené i psané). Lze říci, že se kterýkoli prvek spisovného jazyka může objevit jak v městské mluvě, tak i v tradičním venkovském dialektu. Pronikání některých spisovných prvků je však obecné a trvalé, jiných pak víceméně nahodilé. Tato známá fakta se běžně dokládají materiálem gramatické povahy, ale obdobná je situace i v slovní zásobě. Změny, jimiž prochází společnost, odrážejí se bezprostředně v lexiku, a proto ve srovnání s gramatickou stavbou je vývoj slovní zásoby vcelku rychlejší a nápadnější. Např. některé neuvědomované hláskoslovné nářeční jevy (zejména mezislovní asimilace, způsob artikulace hlásek, zvláště samohlásek), ale i jevy syntaktické povahy a jevy slovtvorné přežívají u mluvčích dlouho, mnohdy bez jakéhokoli náznaku změny, kdežto mnohá slova, především pojmenování pro zastaralé skutečnosti (názvy součástí pluhu, vozu, pojmenování starých konstrukcí obydlí, termíny pro zaniklé činnosti atd.), vypadla z užívání v jazyce téměř před našima očima. Přitom nepřekvapuje, že pro nové pojmy nehledají obyvatelé měst ani vesnic nová, vlastní pojmenování, ale přejímají je ze spisovného jazyka (slovo *kuřín* pro *drůbežárnu* je zcela ojedinělá výjimka).

Co se týče lexika, není jeho vývoj jako celku rovnoměrný; některé věcněvýznamové okruhy zůstávají téměř bez vlivu spisovného jazyka, v jiných zase staré pojmenování vymizelo a bylo nahrazeno pojmenováním spisovným.² Zdá se, že ve městech dokonce velká většina starého nářečního výraziva přešla do pasívní slovní zásoby, jež se ovšem v závislostech na nejrůznějších faktorech může v různých promluvových situacích znovu aktivizovat.

Nejhouževnatěji se drží to staré výrazivo, jež se týká věcí a jevů omezených na užší rodinný kruh. Jde o slova, s nimiž se nesetkáme ani v denním tisku, ani v rozhlase nebo v televizi, ba ani v konverzaci mezi členy různých rodin, v mluvě širšího jazykového společenství. Možno říci, že jde vesměs o slova, jež nepřekročí práh jedné domácnosti, o pojmenování hlavně z významového okruhu domácnosti. Zde staří i mladí obyvatelé měst zcela pravidelně volí staré nářeční výrazivo. Týká se to např. výrazů pro *kvedlačku*, *naběračku*, *škrabku na brambory*, *šouchačku*, *rukojeť nože*, *pírko na mazání plechů*, *struhadlo*, *solníčku*, *okřín*, *cedník*, *pokličku*, *konvičku na mléko*; *záplatu*, *zdrhovadlo*, *přezku u kalhot*; pro *židli bez opěradla*, *stoličku*; pro *sypání na kolděce*, *povišla*, *škraloup na mléce*, *velký kus chleba*, *zásmažku*; pro *štěrchátko*, *dudlík*; pro výrazy *česat ovoce*, *štěpovat stromy*, *křížaly*...

U těchto položek se odpovědi městských obyvatel nelišily od odpovědi občanů z okolních vsí. Např. pro *naběračku* jsme zapsali výrazy *zbjeračka*, *žberačka*, *nabjeračka*,

² Na specifický vývoj lexikální stránky jazyka poukazoval A. Lamprecht v souvislosti s členěním slovní zásoby na složky jádrové a na vrstvy okrajové. Srov. jeho *K otázce základního slovního fondu v českém jazyce*, Sborník prací FF BU, 1952, A 1, s. 58n.

žufan, šufan, velka leška (= lžice); *škraloupu na mléce* se i ve městech říká *koža, škára, beran, škráb, blaňa, škadúp* apod.

Přežívání nářečních výrazů pro pojmy z uvedených významových okruhů svědčí o úloze, jakou má pro vývoj jazyka kontakt mezi členy různých společenství, různých rodin. Nářeční výrazy, jež se neobjevují v mluvě na veřejnosti, ale zpravidla jen mezi členy jedné rodiny, mají reálnou možnost přežít velmi dlouho.

Jazyková situace je ovšem v každém městě trochu jiná. Nejmarkantněji vystupují rozdíly mezi městy se starým osídlením a městy doosídlenými po odsunu obyvatelstva německé národnosti. Nápadně se také odlišují města z oblasti nářečí východomoravských; ta se zejména vyznačují uchováváním hojnějších prvků okolního tradičního venkovského nářečí.

Pokud jde o města pohraniční, dochází v nich k intenzivnějšímu styku příslušníků nejroznorodějšího nářečí a jazyků. Nemalé procento tu tvořilo obyvatelstvo slovenské a řecké národnosti, hojně jsou zastoupeni též reemigranti z Volyně a pak cikáni. V této směsici různých nářečí a jazyků se pocítovala zvláště naléhavě potřeba společného, jednotného dorozumívacího prostředku. Tím se stal přirozeně spisovný jazyk. A tak bez nadsázky konstatujeme, že nejméně regionálních prvků (zejména lexikálních) má mluva právě v pohraničních městech (Šumperk, Město Albrechtice, Osoblaha, Jeseník, Svitavy). Obzvláště to platí o vyjadřování mládeže končící základní vzdělání nebo studující na středních školách. A přece lze přes vcelku spisovnou slovní zásobu mladých mluvčích spolehlivě určovat, odkud se do pohraničí přistěhovali jejich rodiče, popř. prarodiče. Je možno tak učinit na základě výše uvedené skupiny slov z rodinného prostředí. Na první pohled je nápadné, že právě u takových hesel jako *kvedlačka, škraloup na mléce, pírkó na mazání plechů, sypání na koláče* jsme při výzkumu pravidelně zapisovali větší počet slov tvořených od různých základů, a to vždy tím větší, čím více bylo informátorů z různých nářečních oblastí. Ze všech uvedených slov to nejlépe dokumentuje heslo *kvedlačka*. Odpovědi jako *šprudlovačka, šprudlák, šprudla, kvedlovačka, kverlovačka, škvrdlačka, škvrdlák, švrlák* bezpečně signalizují původ informátorů, popř. původ jejich rodičů. Např. z Města Albrechtice máme doklad *švrlák* od žáků pocházejících rodem z oblasti slezských dialektů, *šprudlák* od informátorů z Hané a *kvedlačka* od informátorů ze západní Moravy. Nářečí centrální a západní Moravy znají slovo *šprudlák*, popř. *šprudlovák*, a přece v Mikulově, tedy v oblasti zeměpisného rozšíření slova *šprudlák*, byl zapsán spontánní doklad *švrlák*. To proto, že jedna z informátorek-studentek měla rodiče z Ostravska, a třebaže od r. 1945 žije rodina v Mikulově, uchovávají si její členové staré nářeční slovo přinesené z rodiště.

Tím, že mládež v konverzaci (např. ve škole, na brigádách, na zábavách, při učení) nepotřebuje pojmenovávat předměty a činnosti vížící se na specifické práce v rodině, zpravidla ani spisovný výraz nezná a podržuje si staré, od rodičů nabyté, namnoze úzce regionální výrazivo.

Proti této nepřilíš početné vrstvě slov odolávajících tlaku spisovného výraziva

jsou zase významové okruhy, u nichž ze starého, tradičního nářečního lexika zůstaly v městské mluvě jen nepatrné zbytky. Jde o skupinu slov pojmenovávajících rostliny, houby, zvířata, ptáky, hmyz. Staré výrazy byly většinou nahrazeny výrazy spisovnými, jak se s nimi mládež seznamuje ve škole hlavně v hodinách přírodopisu. Tak např. stará i mladá městská generace už neříká jinak než *pšenice, ječmen, žito, obilí, kedluben; keř, kapraď, přeslička, jehličí, šípek, borůvka, jahoda, malina, ostružina; chrpa, sulačec, sedmikráska, kopretina, pomněnka, petrklíč, jmelí, lopuch, štovík, blatouch; borovice, smrk, jáva; hřib, kozák, pýchavka, muchomůrka, klouzek, ryzec, křemenáč; ježek, krtek, netopýr, potkan, lasička, ropucha, pulec; žluva, střízlík, chocholouš, skřivan, čáp, jestřáb, sýček, koroptev, chřástal, čejka, racek, kukačka, červenka, konipas; hmyz, chroust, kovařík, mravenec.*

Ojedinelé nářeční výrazy z uvedených okruhů u staré, ale i mladé generace přetrvávají vedle podob spisovných. U staré generace je to způsobeno skutečností, že se tyto výrazy častým užíváním upevnily v jazykovém povědomí mluvčích a ubránily se tak tlaku konkurenčních prostředků spisovných. U mladé generace je zajištěno jejich přetrvávání konverzačním stykem v rodinném prostředí. Kromě toho, že jde o slova velmi frekventovaná, k jejich životnosti přispívá jistě i to, že to jsou výrazy, které se vyskytují v moravských nářečích vždy na rozsáhlém území. Patří k nim např. *jazyček, celník* (= jitrocel), *břím, lerpám* (= modřín), *peň* (= pařez), *pléška, majiček* (= pampeliška), *volí oko* (= blatouch nebo úpolín), *chrobák* (= červ), *hlísta* (= žízala), *bedrunka, beruška* (= sluněčko sedmitečné), *turkyňe* (= kukuřice), *slíva, karlátko* (= švestka), *buk, hovado* (= ovád) aj.

Slov německého původu bylo kdysi v mluvě městského obyvatelstva hodně a ještě dnes zejména starší obyvatelé moravských měst jich znají aspoň pasívně velmi mnoho. Je přirozené, že jich bylo více ve městech se silnou německou menšinou (Znojmo, Opava, Jihlava), kde vlastně velká část občanů byla bilingvní. Dnes byla německá slova z aktivní slovní zásoby většinou vytlačena. Tak se už téměř neslyší výrazy jako *šnuptichl* (= kapesník), *šrajbmašina* (= psací stroj), *krušple* (= chrupavka), *soft, zoft* (= štáva), *tištuch* (= ubrus), *hausšuchy, hausuhy* (= papuče), *šláfrok* (= župan), *plac* (= náměstí), *pedintr* (= sluha), *švigrfotr* (= tehán), *kasírka* (= pokladní), *cvikl* (= dílek dortu);

šauflovat (= házet), *šaltrovat* (= nakládat), *ramovat* (= uklízet, vyklízet byt), *sortirovat* (= třídít), *dranzírovat* (= kuchať drůbež), *panirovat* (= obalovat strouhanou), *cindlovat* (= škrtať zápalkou), *magirovat, margirovat* (= předstírat), *zretirovat se* (= vzpamatovat se), *grupírovat* (= seskupovat), *kuplovat* (= spojovat), *herberkovat* (= ubytovávat), *samlovat* (= sbírat), *pajlovat* (= třepat někým), *vandlovat* (= kymáčet se); spojení jako *být náriš* (= být bláznivý), *být štonť, štone* (= být s to), *udělat šprunk* (= udělat skok), *mít kruch* (= mít zápach) aj.

Ta slova, jimž připadla funkce vyjadřovat kromě základního věcného významu navíc expresivní význam, slova, jež tvoří se spisovným českým ekvivalentem synonymní dvojice a mají hovorový ráz a mnohdy i slangové zabarvení, zůstávají

v jazyce starší, ale dokonce i mladé generace dost rozšířena. Obvyklá jsou ostatně i v promluvách realizovaných jazykem spisovným. Ve srovnání s místními dialekty vyskytují se slova německého původu s citovým zabarvením v městské mluvě nesrovnatelně častěji. Např. vedle citově neutrálních *vyznamenat se, páliť, obchodovat, dohlížet* jsou běžná slova německého původu *vycajchnovat se, hčovat, kšeftovat, inspirovat*. S expresivním odstínem se stále ještě užívá německých slov jako *fangla, špajz, ksicht, špunt, tepich, fusákle, štěmpl, briftaška, herinek, frizťrovat, tuplovat, šporovat* a mnohých jiných.

Zjišťujeme však nepočetnou vrstvu slov německého původu, jež nemají expresivní odstín, a přece se v městské mluvě uchovávají. Opět jsou to výrazy, jež svým užitím zpravidla nepřekračují okruh rodiny. Patří sem např. slova *druk, drukr* (= stiskátko, spínátko), *sichrhajčka, zicherka* (= spínací špendlík), *šamrdla* (= stolička), *štokrdle, štokrdle* (= židle bez opěradla), *štuc* (= rukávník), *kšilt* (= štítek u čepice), *fusak* (= nánožník), *gank, ganěk* (= chodba, ulička), *heftovat, přiheftnout* (= přišívat, přichytit), *pasírovat* (= mačkat přes síto), *špikovat* (= protýkat slaninou) aj.

Závěrem konstatujeme, že vývoj slovní zásoby mluvy ve městech je ve srovnání s vývojem lexika místních nářečí daleko rychlejší. Rozhodující podíl na něm má spisovný jazyk. Výrazivo některých významových okruhů projevuje přitom značnou stálost, jiných naopak labilitu. Nejstálejší jsou pojmenování pro pojmy svázané s činností v domácnosti. Ukazuje se, že čím více jsou nespisovné výrazy omezeny na úzký rodinný kruh, čím méně se jich užívá na veřejnosti, tím menší je pravděpodobnost, že budou vystřídány výrazivem spisovným.

Slova německého původu, pokud nenabyla různých kvalit expresivity, byla v podstatě z užívání v městské mluvě vytlačena. Starší generace je zná už jen pasívně, mladé generaci jsou cizí.

EINIGE TRENDS DES WORTSCHATZES DER STÄDTISCHEN SPRACHE IN MÄHREN

Der Verfasser des Artikels analysiert das lexikalische Material aus 21 mährischen Städten und gelangt zu folgenden Schlußfolgerungen:

Die Entwicklung des Wortschatzes der Stadtsprache entwickelt sich im Vergleich mit der Lexik der Ortsdialekte viel schneller. In entscheidendem Maße ist an dieser Entwicklung die Schriftsprache sowohl in ihrer geschriebenen als auch gesprochenen Form beteiligt. In einigen Bedeutungsbereichen sind die Ausdrucksmittel im wesentlichen beständig, in anderen demgegenüber ist für sie eine bestimmte Labilität charakteristisch. Am beständigsten sind Benennungen für Begriffe, die mit Beschäftigungen im Haushalt verbunden sind. Je mehr die nichtschriftsprachlichen Ausdrücke auf den engen Familienkreis beschränkt sind, je weniger sie in der Öffentlichkeit gebraucht werden, desto kleiner ist die Wahrscheinlichkeit, daß sie durch schriftsprachliche Ausdrucksmittel abgelöst werden. Demgegenüber wurden alte mundartliche Benennungen von Pflanzen, Pilzen, Tieren, Vögeln und Insekten durch schriftsprachliche Benennungen ersetzt.

Wörter deutschen Ursprungs wurden, sofern sie keine expressive Qualität erworben haben, aus dem Gebrauch der Stadtsprache verdrängt. Die ältere Generation kennt sie nur rezeptiv, für die Jugend sind sie fremd.

Markant treten die Unterschiede zwischen den Städten mit alter Besiedlung und den neubesiedelten Städten nach der Umsiedlung der Bevölkerung deutscher Nationalität zutage. In den neu besiedelten Städten kommt es zu einem intensiveren Verkehr unter den Angehörigen verschiedenster Mundarten und Sprachen, so daß besonders hier das Bedürfnis nach einem gemeinsamen, einheitlichen Verständigungsmittel empfunden wurde. Diese Funktion übernahm die Schriftsprache. Es zeigt sich, daß die Sprache in Grenzstädten die wenigsten regionalen Elemente enthält.